

УДК 37.013 77

ДУБІНКА Микола Михайлович –
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти,
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
e-mail: mdubinka72@gmail.com

СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Завжди є актуальними питання визначення школяра як особистості, ефективності розвитку та саморозвитку, пошук шляхів його самовираження та подальшого становлення. Це зумовлює необхідність розробки теоретичних і методичних основ формування самостійної, ініціативної, творчо організованої особистості, здатної до самовизначення, самореалізації та самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні теоретико-методологічні основи дослідження самовизначення закладені у працях К. А. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Л. І. Анциферової, Л. І. Божович, М. Р. Гінзбурга, В. П. Зінченко, С. Л. Рубінштейна, В. Ф. Сафіна та ін. У Західній психології близькі ідеї отримали розвиток у роботах А. Маслоу, К. Роджерса, Н. Роджерс, Е. Еріксона, В. Франкла у зв'язку з розкриттям феноменів самоідентичності та соціальної ідентифікації, самодетермінації, самоефективності, автентичності особистості.

Теоретична концепція технології соціального самовизначення будується на досягненнях педагогічних концепцій організації суб'єктної активності особи в процесі виховання, навчання і соціалізації (Т. Ф. Алексеєнко, О. І. Баришева, І. А. Вінтін, В. Є. Кавецький, О. В. Капустіна, І. С. Кон, М. І. Мельникова, А. В. Мудрик, А. І. Півнів, Ю. М. Орлов, Т. А. Осипова, М. І. Рожков, Л. І. Рувінський, Г. С. Селевко та ін.).

Мета статті – показати важливість проблеми соціального самовизначення школяра як визначальної характеристики його особистості та основи становлення системи суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прихильники ідеї самовизначення виходять з того, що школяр – це завжди індивідуальність, що прагне самостійно реалізувати свою заданість. А однією з умов ефективності такої реалізації є вся сукупність суспільних відносин, якими охоплений індивід [2].

Самовизначення розуміється як «процес, відносно самостійний стан соціалізації, суть якого полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети й змісту життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі

співвідношення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, які застосовуються до нього з боку оточення і суспільства» [4, с. 325], воно є дієвим, коли в особистості з'являється здатність до внутрішнього діалогу.

Самість може бути визначена як унікальна властивість-здатність самоздійснення, самозміни людини у відновленні й розширенні-зростанні своїх людських можливостей-здібностей-потреб у створюваному й перетворюваному нею світі [3]. Знання своєї «самості» є запорукою ефективності здійснення загальних засад соціального самовизначення.

«Соціальне», зазвичай, розуміють як сукупність тих чи інших властивостей та особливостей суспільних відносин відповідного суспільства, інтегрована в спільній діяльності (взаємодії) з індивідами чи групами індивідів у конкретних умовах місця і часу, що виявляється в їхніх стосунках один з одним, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів у суспільному житті [4]. Отже, дефініція соціального характеризується як певна загальна властивість, котра притаманна різним групам індивідів, що є результатом їх інтеграції, тих чи інших властивостей суспільних відносин. При цьому є важливим зазначити, що характер і зміст стосунків між різними індивідами і групами індивідів залежать від місця, котре вони займають, і від тієї ролі, яку вони виконують у різних суспільних структурах. Не випадково результатом спільної діяльності різних індивідів і є соціальне [2].

Соціальне як явище чи процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда виявляється під впливом іншого індивіда чи груп індивідів незалежно від фізичної присутності цього індивіда чи групи. Саме при взаємодії один з одним індивіди сприяють інтеграції тих чи інших властивостей суспільних відносин. Соціальне виникає у взаємодії людей, детермінується розходженнями їхнього місця і ролі в конкретних суспільних структурах, що виявляється, у свою чергу, в різному ставленні індивідів і груп індивідів до явищ і процесів громадського життя. Змістовними елементами соціального є поняття рівності, справедливості, волі [4].

Соціальне самовизначення – це процес

самостійного, усвідомленого вибору школярем себе як суб'єкта діяльності і спілкування, де основним змістом останнього є ровесник або інша значуща людина. Старший шкільний вік особливо загострює проблему спілкування й саме тут помітно проявляється тенденція до задоволення потреби у спілкуванні на всіх рівнях, інтенсивність якої може бути такою високою, що стає центром життєвих прагнень юнацтва. Спілкування має прояв у побудові взаємин з ровесниками на основі певних етичних норм, що визначають учинки старшокласників; у формуванні загальних поглядів на життя; стосунків між людьми, тобто особистісних смислів; у формуванні самосвідомості; у створенні передумов для виникнення нових завдань і мотивів подальшої власної діяльності тощо [2].

Узагальнюючи представлені позиції, важливим є окреслення наступних особливостей соціального самовизначення:

1. Соціальне самовизначення – це процес самостійного, усвідомленого вибору дитиною себе як суб'єкта діяльності і спілкування. Суб'єкт самовизначається як соціалізований індивід (як істота, що володіє свідомістю і волею) і як достатньо соціалізована особа (як істота, що ставить духовні цілі і визначення своєї діяльності і відносин). Іншими словами, досягнення достатнього рівня соціалізованості стає вирішальною умовою засвоєння особою позиції суб'єкта діяльності і спілкування.

2. Соціальне самовизначення припускає, насамперед, визначення себе по відношенню до етичних цінностей суспільства. За вибір дії або вчинку людина відповідає перед собою, перед внутрішніми інстанціями своєї свідомості: вона сама собі щось забороняє або вирішує, навіть спонукає до дії.

3. Соціальне самовизначення можливо здійснити тільки на основі знання своєї «самості». У психології відома закономірність віддзеркалення в свідомості людини образу свого «Я»: ставлення тих, що оточують її – це віддзеркалення її власного уявлення про себе. Тому в процесі освіти важливо створювати ситуації, коли учні усвідомлювали б, як їх бачать оточуючі (однокласники, батьки, вчителі).

4. Соціальне самовизначення – це, по суті, відкриття власного «Я» на соціальному, особистісному і екзистенціальному рівні, «відчуття себе автором, творцем власної біографії». Особа, що самовизначається в соціумі, починає працювати над собою: залучається до самовиховання, самонавчання (самоосвіти), самооздоровлення, самоорганізації своїх життєвих умов, самоврядування своїми життєвими обставинами, професійної самореалізації, самозбереження своєї «Я-концепції» і навіть

соціального самозахисту.

5. Педагогічна організація соціального самовизначення будується на механізмі виявлення і реалізації потреб самоздійснення особистості (А. Маслоу): потреби в безпеці, потреби в соціальних зв'язках, потреби в самоповазі, потребі в самоактуалізації, а крім того, пізнавальній потребі, потребі в самовираженні та самоствердженні.

6. Соціальне самовизначення особи будується як процес «соціальної автономізації» (М. І. Рожков) в рамках соціальної спільноти (групи, колективу, вільного міжособистісного спілкування). Особа, що самовизначається, повинна проявити готовність діяти як самобутня індивідуальність, здатна протистояти асоціальним тенденціям, життєвим труднощам, але разом з тим бути толерантною і ініціативною [1].

Не випадково, як стверджує Т. Ф. Алексеєнко, процес самовизначення передбачає пошук значимої для себе та схвалюваної іншими позиції суб'єктності й визначається: 1) особистісною рефлексією (пошуком відповіді на запитання «Хто я?», виокремленням себе по відношенню до соціального; переживаннями; усвідомленням права на самооцінку, можливістю бути собою); 2) добудовою власної ідентичності по відношенню до інших людей, в першу чергу значимих; 3) випробуванням себе і своїх можливостей, необхідних для акту вибору, у діяльності; 4) вибірковою ставленню до дійсності, а також їх моделюванням та відтворенням у різних видах творчої самореалізації – навчанні, грі, художній творчості, спілкуванні [1]. Саме тому для забезпечення ефективності соціального самовизначення варто зважати на такі його ознаки: активність; здатність до самостійного вибору; прагнення бути відповідальним. А завдяки цьому відбувається пізнання себе, докільля та процес соціального дозрівання особистості, що відображається у різних видах продуктивної діяльності.

При цьому варто вказати, що прагнення зайняти певне місце в суспільстві, визначити нову соціальну позицію характерно для всіх міжвікових переходів і являє собою, власне кажучи, один з механізмів цих переходів (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович, Д. І. Фельдштейн). Специфіка такого пошуку полягає не скільки у самому прагненні віднайти місце в суспільстві (визначити власну соціальну позицію), а в якісних особливостях тої системи відносин, що складається в конкретному віці між школярем і суспільством. Специфіка ця, крім усього іншого, полягає також і в тому, як слушно відзначав П. П. Блонський, з кожним

наступним віковим періодом розширюється коло спілкування дитини; це означає, що розширюється адресат цього спілкування, представленість у цьому спілкуванні суспільства як цілого. Крім того змінюється також його змістова сторона і засоби [2].

Однак, у освітній практиці сучасного закладу середньої освіти соціальному досвіду школярів ще не приділяється достатньої уваги, що збіднює особистісний розвиток школярів, ускладнює для них процес самовизначення відносно того, що їм необхідно прийняти, від чого відмовитися, в чому стверджуватись, над чим замислитись, на основі яких принципів вибудовувати власний спосіб життя, на що спиратися у визначенні та реалізації власної життєвої стратегії [1].

При цьому процес соціального самовизначення має бути спрямований на свободу вибору. У ситуації вибору в різних видах діяльності формується повага дитини до самої себе як до «дорослої», самостійної, незалежної особистості. Такі ситуації вибору необхідно створювати у процесі навчання школярів, оскільки вони по своїй суті вимагають співвіднесення вчинку з власними цінностями, визначення меж своєї відповідальності і усвідомлення її наслідків.

У освітньому процесі ефективним у цьому контексті може бути, наприклад, наступний педагогічний прийом: під час уроку пропонувати учню спробувати самому об'єктивно поцінувати свою відповідь чи письмову роботу і за умови її достатньої аргументації експериментувати з тим, щоб поставити цю оцінку в журнал. Цей прийом підвищує самооцінку учня і додає йому поваги в учнівському колективі, збагачує його досвід щодо ефективності прийняття тих чи інших рішень і переконує в необхідності мати для них вагомі підстави.

Соціальне самовизначення створює дитині умови, в яких соціально прийнята поведінка сприймається як приваблива, вона свідомо приймається порівняно з недозволеним або асоціальним. Грубість, куріння, пристрасть до алкоголю і наркотиків нерідко виникають у підлітків на психологічному механізмі наслідування, нереалізованої цікавості, як прагнення все спробувати самостійно, переконатися на власному досвіді. Замість жорстких соціальних заборон і обмежень, педагогічний процес організовує ситуації (у грі, в творчих проєктах), що дозволяють дитині в думках «прикласти» до себе наслідки поганої звички, «програти» асоціальну лінію поведінки.

Загалом вибір того чи іншого рішення для школяра передбачає не тільки осмислення ним різних життєвих ситуації (не тільки з шкільного життя), а й аналіз попереднього

досвіду (не обов'язково свого, а, можливо, й інших), щоб зробити висновок про те, наскільки ефективною була у попередньому досвіді та чи інша модель поведінки. Цінність подібних ситуацій у тому, що вони завжди мають продовження у часі: з одного боку, дозволяють звертатися до минулого, з іншого – дозволяють прогнозувати майбутнє за умови прийняття того чи іншого рішення. Момент прийняття кінцевого рішення, як зазначає Т.Ф. Алексеєнко, завжди емоційно напружений, пов'язаний з емоційними переживаннями, оскільки вибір завжди передбачає і відповідальність за нього.

Розвиток самовизначення особистості на шляху становлення її соціального досвіду можна схематично представити у такі етапи: звернення до досвіду інших; вироблення власного досвіду і опора на нього; власний вибір. У генезі їх можна конкретизувати у наступному змісті [1].

З метою ефективного формування соціального самовизначення може слугувати використання існуючого алгоритму, який представлений як система етапів щодо засвоєння соціального досвіду з установкою на активність власне суб'єкта діяльності:

1. Етап самопізнання. Самопізнання неможливе без усвідомлення і оцінки особистістю власного способу життя, самоаналізу свого внутрішнього світу. Робота над собою, соціальна активність виникають у людини внаслідок переживання суперечності між вимогами життя і власною недосконалістю. Але незадоволеність собою не може постійно впливати на прагнення до самоудосконалення. Людина повинна одночасно і позитивно подивитися на себе, усвідомити свою унікальність, відмінність від тих, що оточують, зважаючи на відчуття власної гідності.

Самопізнання організовується такими способами педагогічної технології: 1) самоспостереження (спостереження за собою в діяльності); 2) порівняння себе з іншими (тут важлива логіка: від порівняння себе з ідеалом – до порівняння з реальною людиною і від нього – до порівняння себе з самим собою по формулі «був – став»); 3) самоаналіз (спрямуванням до цього може бути написання творчої роботи на тему: «Невідправлений лист» чи «Я більше всього люблю..», чи «Коли я буду дорослим..», на сторінках альбому-анкети, в словесних автопортретах, наприклад «Хто Я?», молодші школярі і підлітки вийдуть на самоаналіз в грі-метафорі, де їм пропонується представити і навіть схематично намалювати свої три «Я»: «Я» в моєму уявленні (Що я знаю про себе?); «Я» ідеальне (Яким я хочу бути?); «Я» дзеркальне (Що про мене думають інші

люди?).

Педагогічні завдання цього етапу успішно вирішуються в ситуаціях індивідуальних і групових бесід; доречно використання тренінгів, вирішення психологічних завдань.

На цьому етапі у школярів повинні виникнути мотиви самовизначення, доміантна установка на самоудосконалення в тій або іншій галузі, наприклад зміна постави (фізичне самоудосконалення), самостійну підготовку до вступу до закладу вищої освіти, оволодіння інформаційною програмою (самоосвіта), творче самовираження в художній діяльності та ін.

2. Етап цілепокладання. Створюється програма самоудосконалення на основі самопізнання «Я-концепції». Вибудовується картина очікувань особистості щодо власної поведінки і особистісних якостей, своєрідний «проект самої себе».

Створення програми повинне супроводжуватися розробкою певних (нових) правил життя, девізів, заповідей. На цьому етапі доречні бесіди про видатних особистостей різних часів і культур, що досягли визнання людей завдяки самоудосконаленню, «відверті розмови» (сидячи по колу), індивідуальні консультації щодо складання особистих програм роботи над собою в тій або іншій галузі.

3. Етап зміни способу життя. Завдання самовизначення вимагають змінити ритм життя, відмовитися від деяких звичних буденних справ, що входять до режиму дня (наприклад, раніше лягати спати, щоб вранці був час для зарядки), змінити коло спілкування, відмовитися від відвідування деяких місць (наприклад, нічних дискотек) або, навпаки, записатися в басейн, у фітнес-клуб.

На цьому етапі потрібна організація спеціальної групової підтримки, схвалення друзів, їх готовність підключитися до програми самоудосконалення, допомога батьків, зокрема в реалізації нового режиму життя. Для зміни способу життя дуже важливі яскраві творчі справи, які зможуть урізноманітнити будні колишнього життя (шкільне свято, творчі майстерні, КВК та ін.).

4. Етап саморегуляції поведінки і діяльності. На цьому етапі діти і підлітки знайомляться з елементарними способами самовладання, проводяться вправи (часто в ігровій формі), в яких тренується увага, пам'ять, швидкість реакції, терпіння, уміння стримувати емоції, доводити справу до кінця.

5. Етап самореалізації програми. Цей етап найтриваліший за часом, тому що вимагає організації реальних соціальних проектів. Основна діяльність дітей і підлітків тут пов'язана з оволодінням методу

самозобов'язання: 1) визначення за наслідками самоаналізу, що більше всього заважає в спілкуванні з товаришами, в навчанні, в іншій діяльності; на що в собі можна спиратися (які є сильні сторони); 2) визначення меж поведінки і діяльності (що потрібно робити і чого не можна), своєрідний «Кодекс поведінки»; 3) організація самоконтролю, самозвіту (встановлення термінів виконання справи, ведення щоденника роботи над собою).

Самозобов'язання дозволяють організувати своєрідну основу для дій дитини за самовизначенням. Наприклад, в школі В. О. Сухомлинського діяли «Десять не Можна», «Дев'ять Негідно», «Закони Дружби». Переконливі, чіткі і разом з тим яскраві етичні правила, як вважав В. О. Сухомлинський, допомагають дітям управляти своїми бажаннями в щоденній поведінці.

У повсякденному подоланні себе дітям необхідно створювати ситуації успіху і підтримувати оптимістичний настрій.

Самозобов'язання може мати форму «завдання самому собі»: школяр визначає на конкретний термін (на тиждень, місяць), що він робитиме, щоб реалізувати ті або інші напрями своєї програми. Батьки або вихователь можуть допомогти дитині вибрати достатньо тривалу справу, яка вимагала б від нього постійних зусиль, подолання колишнього образу відносин з тими, що оточують (наприклад, вчитися не спізнюватися в школу, на заняття в спортивну секцію; після школи справи починати не з планшету, а з короткого відпочинку та виконання домашньої навчальної роботи).

Варіантом «Завдання самому собі» для молодших підлітків може стати «Крок вперед»: на кожен день дитина намічає собі яку-небудь хорошу справу (корисне і потрібне що оточує, а не тільки самому собі), а увечері підводить підсумок. Це може бути запис в «Щоденнику добрих справ» і навіть поставлена собі оцінка в звичній дванадцятибальній системі. При організації «Кроку вперед» важливо забезпечити увагу батьків і старших членів сім'ї до роботи дитини над собою. Саме вони підказують йому корисні справи, які вимагали б вияв сили волі, характеру, терпіння, уваги до близьких, ухвалення власного рішення. Крім того цей метод дозволяє виробити у підлітків важливу звичку – заздалегідь планувати свій день, шукати місце і час для кожної справи, самостійно організувати свою діяльність.

6. Етап рефлексії. Це, по суті, і є безпосередній акт самовизначення. Становлення у дитини досвіду суб'єкта соціальної діяльності необхідно вимагає усвідомлення змін своєї особистості, своїх

досягнень. Повинно виникнути нове уявлення про свої можливості, тобто новий «образ себе». На цьому етапі можна провести письмові твори-самозвіти, підготувати із школярами серію есе, видати свій самодіяльний журнал.

Також доречним є врахування таких шляхів оптимізації процесу самовизначення: 1) залучення учнів до спеціально організованого, ціннісно насиченого освітнього процесу; 2) роз'яснення старшокласникам моделей соціально схвальної поведінки, забезпечення їх чіткими життєвими орієнтирами; 3) усвідомлення педагогами та батьками власних індивідуально-типологічних особливостей і реалізація їх у комунікативній діяльності; 4) формування в учнів мотивації досягнення в навчальній діяльності; 4) корекція комунікативних деформацій в учасників взаємодії; 5) виявлення вікових та індивідуальних особливостей учнів, що впливають на процес соціалізації; 6) гуманізація відносин у батьківському, шкільному середовищі та в групі однолітків; 7) актуалізація комунікативних знань і вмій, усебічний розвиток високої комунікативної культури старшокласників; 8) систематична діагностика та профілактика особистісних деструкцій учнів старшого шкільного віку [2, с. 18].

Для оптимізації процесу соціального самовизначення педагогам варто: здійснювати опору на повсякденні враження школяра, використовувати в освітньому процесі життєві приклади, які близькі їх соціальному досвіду; стимулювати особисту зацікавленість учня в розумінні соціальної значимості результатів своєї діяльності і набутого соціального досвіду; створювати ситуації «успіху», які б збагачували соціальний досвід; залучати школярів до активної діяльності, пов'язану з плануванням («банк цікавих ідей», «рада справи» тощо), з подальшим колективним обговоренням, зі сміливістю брати відповідальність, з організацією самоконтролю і здійснення самооцінки; залучати до участі у різних видах колективно-творчої діяльності, визначати перспективи соціального розвитку як основи збагачення соціального досвіду.

Висновки та перспективи подальших розвідок напреду. Отже, самовизначення індивіда – це поступальна реалізація особистістю свого суб'єктного потенціалу, досягнення онтогенетично вищих рівнів суб'єктності, що припускає вихід на якісно нові рівні особистісного розвитку, воно є проявом внутрішньої, психологічної свободи і завжди передбачає вибір тієї чи іншої альтернативи з числа наявних. Соціальне самовизначення передбачає пошук школярем себе (власного «Я»), свого місця в житті, в соціальній структурі суспільства і нерозривно

пов'язане з формуванням світогляду, що включає в себе соціальну орієнтацію особистості, тобто усвідомлення себе частиною соціальної спільноти, вибір свого майбутнього соціального стану і шляхів його досягнення. Тому перспективи подальших розвідок вбачаємо в обґрунтуванні шляхів ефективного процесу соціального самовизначення особистості.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Алексеевко Т. Ф. Соціалізація особистості: Можливості й ризики. Науково-методичний посібник / Т. Ф. Алексеевко. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 152 с.
2. Дубінка М. М. Соціальне самовизначення старшокласників: пошук підходів до розуміння / Микола Дубінка // Рідна школа. – 2017. – № 3–4 (1047–1048) (березень–квітень). – С. 15–19.
3. Радул В. В. Нариси з актуальних проблем соціальної педагогіки: навчальний посібник / В. В. Радул. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – 136 с.
4. Соціолого-педагогічний словник [Уклад.: Радул В. В., Галета Я. В., Довга Т. Я., Дубінка М. М., Кічук Я. В., Кравцов В. О., Радул О. С., Фабрика А. А., Шульга О. А.] / За ред. В. В. Радула, вид. 2-е. – Харків: Мачулін, 2015. – С. 354–355.

REFERENCES

1. Alekseenko, T. F. (2007). *Sotsializatsiya osobistosti: Mozhlivosti y riziki*. [Socialization of personality: Opportunities and risks]. Kyiv.
2. Dubinka, M. (2017). *Cotsialne samoviznachennya starshoklasnikiv: poshuk pidhodiv do rozumimya*. [Social self-determination of senior pupils: the search for approaches to understanding]. Kyiv.
3. Radul, V. V. (2015). *Narisi z aktualnih problem sotsialnoi pedagogiki*. [Essays on topical issues of social pedagogy]. Kirovograd.
4. *Sotsiologo-pedagogichniy slovnik* (2015). [Sociological-pedagogical dictionary]. Kharkiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ДУБІНКА Микола Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: самовизначення особистості майбутнього педагога; педагогіка вищої школи; вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

DUBINKA Mykola Mikhaylovich – Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Pedagogy and Management of Education, Volodymyr Vynnychenko Centralukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: self-determination of personality of future teacher; pedagogics of higher school; study of pedagogical inheritance of V.O. Sukhomlynskyo.

Стаття надійшла до редакції 07. 02. 2019 р.
Рецензент – д.п.н. професор Радул В. В.